

Суб'єктивна сторона злочинів

проти конституційних основ національної безпеки України

Л. В. Мошняга

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглядаються склади злочинів проти конституційних основ національної безпеки України та досліджуються різні підходи до визначення ознак суб'єктивної сторони вказаних злочинів.

Ключові слова: суб'єктивна сторона, мета злочину, спеціальна мета, обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони, посягання на життя державного чи громадського діяча.

В статье рассматриваются составы преступлений против конституционных основ национальной безопасности Украины и исследуются разные подходы относительно определения признаков субъективной стороны указанных преступлений.

Ключевые слова: субъективная сторона, цель преступления, специальная цель, обязательные признаки субъективной стороны, посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля.

The author of the article examines compositions of crimes against constitutional bases of national safety of Ukraine and probes different approaches in relation to determination of signs of subjective side of the indicated crimes.

Keywords: subjective side, purpose of crime, special purpose, obligatory signs of subjective side, trenching upon life of state or public figure.

Ао злочинів проти конституційних основ національної безпеки слід відносити ті суспільно небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України (далі – КК України), як злочини, які здатні заподіювати істотну шкоду реалізації основних напрямів діяльності держави щодо забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам і, відповідно, вчиняються всупереч приписам Конституції України. Тобто, на відміну від інших злочинів проти основ національної безпеки України, а саме на відміну від злочинів проти основ зовнішньої безпеки (ст. ст. 111, 114 КК України) та злочинів проти основ внутрішньої безпеки і економічної системи України (ст. 113 КК України) [1, с. 146], є група злочинів, що полягають у вчиненні діянь, які мають спеціальну протиправність – конституційну. До таких злочинів, злочинів проти конституційних основ національної безпеки, належать:

злочини, передбачені ст. 109 КК України «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади»;

злочини, передбачені ст. 110 КК України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»;

злочини, передбачені ст. 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча».

Про доцільність виокремлення злочинів проти конституційних основ національної безпеки України свідчить і зарубіжний досвід, адже в кодексах багатьох держав на їх наявність прямо вказується у назвах відповідних розділів.

Розглядаючи склади злочинів проти конституційних основ національної безпеки,

необхідно підкреслити особливе значення їх суб'єктивної сторони. Саме цей елемент таких складів, багато в чому обумовлює визнання злочином посягань на конституційні основи національної безпеки.

Питання щодо злочинів проти основ національної безпеки України розглядалися у працях таких українських вчених, як В. Ф. Антипенко, О. Ф. Бантишев, В. О. Глушков, В. П. Ємельянов, В. А. Ліпкан, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара та ін. Наукові дослідження у цій сфері останнім часом значно активізувалися, в тому числі щодо злочинів проти конституційних основ національної безпеки України. Зокрема, захистили кандидатські дисертації О. С. Сотула «Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча» (2003 р.) та І. В. Діордіца «Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» (2008 р.).

Метою нашої статті є дослідження різних підходів до визначення ознак суб'єктивної сторони злочинів проти конституційних основ національної безпеки та визначення обов'язкових ознак суб'єктивної сторони вказаних злочинів, а також вини, мети, мотиву.

У нашій статті, при аналізі ознак суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. ст. 109, 110 та 112 КК України, визнано доцільним спиратися на визначення суб'єктивної сторони, запропоноване В. А. Ломако: «Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки. Такими ознаками є вина, мотив та мета вчинення злочину» [2, с. 142].

Так, характеризуючи суб'єктивну сторону злочинів, передбачених ст. 109 КК України, автори коментарю за редакцією М. І. Мельника та М. І. Хавронюка зазначають: «Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у вигляді прямого умислу. Крім того, для цього злочину у перших двох його формах характерною є спеціальна мета: насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Насильницьким слід вважати такий спосіб дій, для якого характерним є застосування сили, у тому числі озброєної, інших засобів незаконного примусу. Для публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади і для розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій закон не передбачає зазначену мету як обов'язкову ознаку складу: відповідальність за ці дії має нести й особа, яка вчинила їх за дорученням інших осіб за грошову винагороду, тобто з корисливою метою» [3, с. 228].

Автори підручника з кримінального права НЮАУ ім. Ярослава Мудрого підходять до визначення ознак суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 109 КК України, більш спрощено: «Суб'єктивна сторона всіх зазначених дій – прямий умисел, поєднаний з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або з метою захоплення державної влади» [4, с. 11].

І. В. Діордіца вважає, що суб'єктивна сторона дій, спрямованих на незаконну зміну конституційного ладу України чи незаконне здобуття державної влади в Україні, характеризується наявністю вини у вигляді прямого умислу і, крім того, характерною є спеціальна мета – незаконна зміна конституційного ладу України чи незаконне здобуття державної влади в Україні [5, с. 14].

О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара висловилися так: «Злочин, відповідальність за який визначено ст. 109 КК, передба-

чає наявність у винного (винних) прямого умислу й мети насильницької зміни або повалення конституційного ладу, мети захоплення державної влади (ч. 1 ст. 109 КК України). Те, що злочин вчинюється навмисне, варто було вказати в диспозиції ст. 109 КК України, як це було зроблено в ст. 110 КК України.

Друга частина зазначеної статті КК України передбачає відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, що так само зумовлює наявність у винного такої мети. Ігнорування мети може спричинити притягнення до кримінальної відповідальності інкодумців; притягнення громадян до кримінальної відповідальності за безвідповідальну балаканину як за злочин проти основ національної безпеки» [6, 116].

Отже, можна визнати, що в теорії кримінального права переважаючою позицією є та, за якою обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 109 КК, виступають вина – в умисній формі, та спеціальна мета – насильницька зміна або повалення конституційного ладу, мета захоплення державної влади.

Вивчення наукових поглядів стосовно суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 110 КК України, демонструє наступне. Автори коментаря за ред. М. І. Мельника та М. І. Хавронюка зазначають: «Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у вигляді прямого умислу. При цьому для першої форми цього злочину характерною є також наявність спеціальної мети – змінити межі території (державного кордону) України.

Якщо особа вчинює певні дії з метою зміни меж території областей, інших адміністративних одиниць без намагання змінити зовнішні межі території України, відповідальність за ст. 110 виключаєть-

ся. У разі, коли такі дії вчинено службовою особою, вони можуть бути кваліфіковані за ст. ст. 364, 365, 366, а військовою службовою особою – за ст. ст. 423, 424, 366.

Для публічних закликів до вчинення дій, спрямованих на зміну меж території (державного кордону) України, і для розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій зазначена мета не є обов'язковою ознакою складу. Відповідальність за ці дії має нести й особа, яка особисто не має такої мети» [7].

Як бачимо, в цьому коментарі і щодо злочинів, передбачених ст. 110 КК України, здійснюється розподіл форм вчинення злочину на «дії, з метою...» та інформаційні дії у вигляді «публічних закликів» та «поширення матеріалів», і також заперечується визнання мети злочину обов'язковою ознакою для всіх форм вчинення злочину.

Автори підручника з кримінального права НЮАУ ім. Ярослава Мудрого підходять до визначення ознак суб'єктивної сторони злочинів, передбачених і ст. 110 КК України, також більш спрощено: «Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, що поєднаний із спеціальною метою змінити межі території або державного кордону України» [4, с. 21].

О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара висловилися так: «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України – злочин, який учиняється навмисно, що підкреслив законодавець у диспозиції ст. 110 КК України. Умисел при цьому, безперечно, є прямим.

Кожна з дій, про які йдеться в ст. 110 КК України, передбачає наявність у винного чи винних спеціальної мети – зміну меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків» [6, 116].

Таким чином, і для злочинів, передбачених ст. 110 КК України, обов'язковими

ознаками суб'єктивної сторони виступають вина – в умисній формі, та спеціальна мета – зміну меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

У теорії кримінального права сформувався різні підходи і до визначення ознак суб'єктивних посягань на життя державного чи громадського діяча.

Так, характеризуючи суб'єктивну сторону злочинів, передбачених ст. 112 КК України, автори коментаря за ред. М. І. Мельника та М. І. Хавронюка зазначають: «Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у вигляді прямого умислу: особа усвідомлює, що вона посягає на життя державного чи громадського діяча і бажає спричинити його смерть. Мотивами вчинення злочину можуть бути тільки два: бажання припинити державну чи громадську діяльність певної особи або помсти за таку діяльність. У будь-якому разі для кваліфікації злочину за ст. 112 достатньо, щоб ініціатор посягання на життя державного чи громадського діяча (замовник, а за відсутності замовника – організатор, підбурювач чи хоча б один із виконавців, коли їх двоє і більше) керувався вказаними вище мотивами. Інші співучасники можуть діяти з корисливим мотивом, із бажання допомогти ініціатору тощо. В окремих випадках це може мати значення для кваліфікації їхніх дій.

Посягання на життя державного діяча не кваліфікується за ст. 112, коли воно вчинене для зведення особистих рахунків, коли його мотивами є ревності, намагання уникнути відповідальності, хуліганський мотив тощо.

Наявність у особи відповідної мети знаходиться за межами складу злочину, передбаченого ст. 112, і може свідчити про необхідність кваліфікації її дій за сукупністю злочинів, передбачених ст. 111 (у формі надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги у про-

веденні підривної діяльності проти України) або ст. 109 (у формі дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади) і ст. 112 посягання на життя державного чи громадського діяча, вчинене у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю, повністю охоплюється ст. 112 і додаткової кваліфікації за п. 8 ст. 115 не потребує» [7, с. 254].

Отже, в коментарі також, фактично, здійснюється розподіл форм вчинення злочину на «дії, з метою...» та інформаційні дії у вигляді «публічних закликів» та «поширення матеріалів», проте питання про обов'язковість ознаки «мета злочину» і для інформаційних дій не можна визнати аргументовано вирішеним.

О. С. Сотула вважає, що «посягання на життя державного чи громадського діяча може здійснюватись тільки з прямим умислом. Зміст його інтелектуального та вольового моментів з огляду на те, що суспільно небезпечні наслідки посягання на життя державного чи громадського діяча лежать за межами складу злочину, визначається ставленням винного до самого суспільно небезпечного діяння. Зміст умислу характеризується сукупністю тих об'єктивних ознак посягання на життя державного чи громадського діяча, які відбиваються у свідомості винного і мають значення для кваліфікації вчиненого. Інтелектуальний момент умислу при посяганні на життя державного чи громадського діяча містить у собі усвідомлення об'єкта злочину, характеру дій, а також суспільної небезпеки та протиправності такого посягання. Вольовий момент полягає, перш за все, у бажанні вчинити вбивство державного чи громадського діяча. Вчинення посягання на життя державного чи громадського діяча з непрямым умислом неможливе» [8, с. 12].

О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара наголошують: «Цей злочин учиняється, як від-

значено в диспозиції ст. 112 КК України, у зв'язку з державною чи громадською діяльністю потерпілого. Тобто мотивом злочину є саме державна або громадська діяльність потерпілого, яка чомусь не задовольняє винного (винних).

За наявності інших мотивів незалежно від особи потерпілого діяння винного повинні кваліфікуватися як злочин проти життя особи: ст. 115 КК України (умисне вбивство), 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження), 122 (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження), 125 (умисне легке тілесне ушкодження); не можна виключати й ст. 119 (вбивство через необережність) КК України» [6, с. 116].

Сприймаючи наведені позиції позитивно, слід зауважити, що у сучасний період у науці кримінального права все частіше починають розрізняти суб'єктивну сторону злочину як явище реальної дійсності та суб'єктивну сторону складу злочину, особливо у тих випадках, коли йдеться про злочини, передбачені т. зв. «формальними» складами в частині свідомості та волі людини, що вчиняє злочин, стосовно діяння та його наслідків.

Річ у тому, що оскільки законодавче визначення умислу та необережності, передбачене ст. ст. 24 і 25 КК України, відображає ставлення винного як до діяння, так і до наслідків, низка вчених вважає, що таке визначення може застосовуватись тільки до злочинів з т. зв. «матеріальними» складами, тоді як у злочинах з т. зв. «формальними» складами, на їхню думку, суспільно небезпечний результат органічно включається в дію, тому свідомість і воля винної особи спрямовані безпосередньо лише на саму дію. Ця позиція останнім часом викликає багато заперечень.

Так, В. П. Ємельянов вважає її неточною. Оскільки законодавець, на його думку, надав визначення умислу та необережності не стосовно складу злочину, а стосовно злочину як явища реальної дійсності.

«Злочин, як і будь-яке посягання на якийсь об'єкт, неминуче призводить до виникнення тих чи інших наслідків, і у винної особи завжди присутнє повне психологічне ставлення не тільки до власних діянь, а й до їх наслідків, незалежно від того, передбачені ознаки цих наслідків у відповідних складах злочинів чи ні» [9, с. 209]

М. В. Семикін, підтримуючи цю позицію, наводить на її користь такі аргументи: «Важко уявити, щоб у реальній дійсності вимагач бажав тільки пред'явити вимогу і його воля була в цей момент не спрямована на отримання результату, щоб особа, яка вчиняє розбійний напад, бажала здійснити лише сам факт нападу і не бажала при цьому ніяких інших наслідків» [10, с. 125–126]. Продовжуючи думку про наслідки розбійного нападу, О. О. Горішний зазначає: «Хоча склад розбою в законі сформульований як так званий формальний і усічений. Однак це не означає, що особи вчиняють ці дії в реальній дійсності. Усвідомлюючи їх суспільно небезпечний характер, не передбачають настання конкретних наслідків, заради яких вони зважилися на вчинення злочину, і це не означає, що в реальній дійсності ці наслідки не відбиваються. Заперечення передбачення настання суспільно небезпечних наслідків і бажання настання цих наслідків при вчиненні особою умисного злочину взагалі, і розбою зокрема, робить цей злочин лише таким, що не має мети і сенсу» [11, с. 99].

З останньою позицією слід погодитися, оскільки вона знаходить і законодавче, і практичне підтвердження.

Спроби охарактеризувати суб'єктивну сторону злочину з позиції ознак складу злочину, сформульованого як формальний склад, породжують певні протиріччя. Так, О. С. Сотула, аналізуючи суб'єктивну сторону посягання на життя державного чи громадського діяча, робить висновок, що «зміст інтелектуального та вольового моментів суб'єкта посягання з огляду на те,

що суспільно небезпечні наслідки посягання на життя державного чи громадського діяча лежать за межами складу злочину, визначається відношенням винного до самого суспільно небезпечного діяння», й одразу стверджує, що вольовий момент полягає перш за все в бажанні вчинити вбивство державного чи громадського діяча [8, с. 12]. Але якщо є пряме бажання вчинити вбивство, то яким же чином тоді можливо не усвідомлювати такий наслідок?!

Представлена О. С. Сотулою характеристика суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України, фактично не відрізняється від характеристики умисного вбивства, передбаченого ст. 115 КК. Але науковець чомусь не звертає увагу на головні особливості суб'єктивної сторони посягання на життя державного чи громадського діяча – чітко виражену антидержавну, антиконституційну спрямованість діяння, яка і відрізняє цей злочин від звичайного умисного вбивства чи замаху на нього.

Специфіка суб'єктивної сторони злочинів, передбачених статтями 109, 110 та 112 КК України, які посягають на конституційні основи національної безпеки України, полягає в тому, що при вчиненні цих діянь особа усвідомлює їх суспільну небезпечність й антиконституційний характер, передбачає, що результатами цих діянь будуть наслідки у вигляді заподіяння фактичного збитку або створення небезпеки, реальної можливості заподіяння фактичного збитку національним інтересам у конституційній сфері, і бажає настання таких наслідків.

Відповідь на питання про необхідність усвідомлення конституційної протиправності вчинюваних дій при вчиненні злочинів проти конституційних основ національної безпеки України залежить від з'ясування ознаки спеціальної мети. Як з'ясовано вище, злочинам, передбаченим статтями 109 та 110 КК України, властиво

передбачення у вигляді інтелектуального результату вчинення передбачених КК дій у вигляді:

насильницької зміни чи повалення конституційного ладу (ст. 109 КК України);

захоплення державної влади (ст. 109 КК України);

зміни меж території України (ст. 110 КК України);

зміни державного кордону України (ст. 110 КК України).

Мета «насильницької зміни чи повалення конституційного ладу» полягає в уявленні таких насильницьких змін у суспільному устрої на шкоду національній безпеці, за яких унеможлиблюється реалізація повноваддя українського народу, суверенітету держави, демократизму, республіканської форми правління.

Мета «захоплення державної влади» полягає в уявленні таких змін у суспільному устрої на шкоду національній безпеці, за яких унеможлиблюється реалізація влади, яка є керівником і провідником волі народу в реалізації Конституції України, чинного законодавства і забезпечення добробуту людей, охорони людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки.

Мета «зміни меж території України» полягає в уявленні таких змін у бутті української нації, за яких відбувається відторгнення частини території України чи інше заподіяння шкоди територіальній цілісності України.

Мета «зміни державного кордону України» полягає в уявленні таких змін у бутті української нації, за яких шкода національній безпеці полягає у просторовому перенесенні державного кордону України.

У літературі також зазначається, що мотиви не є обов'язковими ознаками злочинів проти основ національної безпеки України. Вони можуть бути різними і мають кримінально-правове значення переважно як обставини, які пом'якшують чи обтяжують

покарання (ст. ст. 66 та 67 КК України). Але при цьому прямо вказується, що винятком є злочин, передбачений ст. 112 КК України, оскільки мотивом посягання на життя державного чи громадського діяча є бажання припинити діяльність певної особи як державного чи громадського діяча або помста за таку діяльність [12, с. 14; 13, с. 27–28].

Викладені та проаналізовані у статті положення, підходи та позиції дозволяють зробити такі обґрунтовані висновки:

1. Обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 109 КК України, виступають вина – в умисній формі та спеціальна мета – насильницька зміна або повалення конституційного ладу, мета – захоплення державної влади.

Мета «насильницької зміни чи повалення конституційного ладу» полягає в уявленні таких змін у суспільному устрої на шкоду національній безпеці, за яких унеможлиблюється реалізація повноваддя українського народу, суверенітету держави, демократизму, республіканської форми правління.

Мета «захоплення державної влади» полягає в уявленні таких змін у суспільному устрою на шкоду національній безпеці, за яких унеможлиблюється реалізація влади, яка є керівником і провідником волі народу в реалізації Конституції України, чинного законодавства і забезпечення добробуту людей, охорони людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки.

2. Для злочинів, передбачених ст. 110 КК України, обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони виступають вина – в умисній формі та спеціальна мета – зміна меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

3. Для злочинів, передбачених ст. 112 КК України, єдиною обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є вина в умисній формі.

Список використаної літератури

1. *Мошняга А. В.* Посягання на життя державного діяча та суміжні склади злочинів / А. В. Мошняга // Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки: матер. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 23–24 жовтня 2009 р.). – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – С. 146.
2. *Гетманова А. Д.* Логика: учеб. для педагогических учебных заведений. –/ А. Д. Гетманова. – [6-е изд.]. – М.: ИКФ Омега-А; Высшая школа, 2002. – 416 с.
3. *Зеленецький В. С.* Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом: науково-практичний посібник / В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов. – Х.: Кросроуд, 2006. – 80 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / [Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.]; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер; Х.: Право, 2001. – 416 с.
5. *Діордіца І. В.* Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. В. Діордіца. – К., 2008. – 20 с.
6. *Бантшишев О. Ф.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): моногр. / О. Ф. Бантшишев, О. В. Шамара. – [2-е вид., перероб. та доп.]. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 168 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 6-е вид., перероб. і доп. – К.: Юридична думка, 2009. – 1236 с.
8. *Сотула О. С.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча: автореф. дис. ... канд. юр. наук.: 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. С. Сотула. – Х., 2003. – 20 с.
9. *Емельянов В. П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В. П. Емельянов. – СПб.: Юридический центр-Пресс, 2002. – 292 с.
10. *Семикін М. В.* Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження / М. В. Семикін; за заг. ред. проф. В. П. Ємельянова. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 145 с.
11. *Горішний О. О.* Суб'єктивна сторона розбою / О. О. Горішний // Право і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 97–101.
12. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. Л. Стрельцова. – Х.: Одісей, 2009. – 469 с.
13. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. / Ю. А. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.; за заг. ред. М. І. Мельника, В. А. Клименко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Атіка, 2008. – 712 с.